

УДК 930.253:94](477.53)

В. І. САРАНЧА*

**ФОНДИ РЕКРУТСЬКИХ ПРИСУТСТВІЙ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Розкрито склад і зміст фондів рекрутських присутствій Державного архіву Полтавської області, які містять інформацію, що може бути використана у працях з антропології, демографії, соціології, історії медицини, менеджменту й економіки, документознавства тощо, а також проаналізовано їхній інформаційний потенціал.

Ключові слова: рекрут; рекрутські присутствія; Полтавська губернія; фонд; список.

На початку 1990-х років під впливом трансформаційних процесів у суспільно-політичному житті країни сформувалася нова парадигма вітчизняної історичної науки. Зокрема, щороку зростала кількість краєзнавчих і регіональних досліджень, які тривалий час знаходилися на периферії наукового дискурсу. У 1993 р. відроджується журнал “Краєзнавство”, в Інституті історії України НАН України створюється відділ історичної регіоналістики (2006 р.), який з 2007 р. видає часопис “Регіональна історія України”.

Розширення географії краєзнавчих студій, пошук нових історичних джерел зумовлює підвищений інтерес науковців до фондів регіональних архівів. Для прикладу, дедалі частіше на сторінках журналу “Архіви України” в рубриках “Огляди джерел та документальні нариси”, “Публікація архівних документів” тощо розміщуються матеріали, присвячені документам із фондів обласних і міських державних архівних установ.

Цінним джерелом для вивчення регіональної історії I пол. XIX ст. є фонди рекрутських присутствій – губернських і повітових. Протягом останніх десятиліть вітчизняні вчені звертаються до них, як правило, для дослідження особливостей відбуття українським населенням рекрутської повинності. Так, О. Желтобородов¹ на основі документів Держархіву Харківської області проаналізував діяльність установ Слобідсько-Української губернії з комплектування Російської армії в 1812 р. та особливості рекрутських наборів у цей період. Низка робіт подільського історика С. Сидорука присвячена цій проблематиці, зокрема особливостям механізму реалізації рекрутської повинності на Поділлі та Волині наприкінці

* Саранча Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

XVIII – на початку XIX ст.² та еволюції її нормативно-правової бази³. В окремій статті вчений аналізує відображення рекрутської повинності населення Вінниччини у фондах ЦДІАК України і державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей⁴. У розвідці Л. Нестеренко⁵ показано діяльність волосних правлінь Чернігівщини щодо організації рекрутської повинності державних селян і козаків. Водночас на сьогодні нами не виявлено комплексних досліджень фондів рекрутських присутствій, які зберігаються в державних архівах України.

Метою цієї статті є розкриття складу і змісту фондів рекрутських присутствій Державного архіву Полтавської області, а також аналіз їхнього інформаційного потенціалу.

Перші рекрутські набори в Російському царстві відбулися за указом Петра I напередодні Північної війни (1699 р.). Офіційно такий вид повинності й сам термін “рекрут” запровадилися в 1705 р.; розкладка здійснювалася за кількістю дворів, а після проведення першої ревізії (1722 р.) встановлювалася залежно від кількості душ населення. За Єлизавети Петрівни країну поділили на 5 смуг, кожна з яких раз на 5 років виставляла по одному рекруту від 100 осіб. Пізніше від такої практики відмовилися, а рекрутські набори проголошувалися в разі необхідності.

Підписання Миколою I Рекрутського статуту 1831 р. поклало початок запровадженню нової системи підготовки та проведення рекрутських наборів. Маніфестом від 1 серпня 1834 р. територія Російської імперії поділялася на 2 смуги: південну й північну, а маніфестом від 8 липня 1839 р. – на західну та східну. До 1855 р. щорічно оголошувався набір рекрутів почергово по західній або східній смузі. В умовах Кримської війни в жовтні 1855 р. оголошено загальний набір рекрутів, а набори за смугами припинилися. Під час польського повстання в 1863 р. проведено 2 надзвичайних загальних набори.

Імператорський указ про набір рекрутів у XVIII ст. видавався у вересні–жовтні (інколи в липні–серпні), у XIX ст. (1830–сер. 1840-х років) – у липні, у 1844–1855 рр. – у різний час (переважно в липні–вересні), у 1862–1873 рр. – як правило, у жовтні–листопаді. Кожний набір мав пройти за 2 місяці.

Рекрутські присутствія утворилися при казенних палатах за указом Катерини II від 19 вересня 1776 р. як виконавчий орган відносно розпорядчих установ – рекрутських комітетів. Рекрутські присутствія відкривалися в кожній губернії для прийому рекрутів під час здійснення набору. Казенна палата оголошувала про утворення рекрутських дільниць, кількість новобранців із кожної дільниці або визначала грошову суму, яка мала виплатитися до державної скарбниці замість рекрута. Після закінчення терміну набору рекрутські присутствія надавали цивільному губернатору загальний звіт про роботу, передавали справи до рекрутського столу казенної палати і закривалися.

Губернські рекрутські присутствія видавали розпорядження щодо проведення наборів і слідкували за їх виконанням. До їх складу входив губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, голова палати цивільного суду, голова казенної палати, військовий приймальник, губернський військовий начальник. Повітові рекрутські присутствія підпорядковувалися губернському присутствію і складалися з місцевого повітового предводителя дворянства, предводителя дворянства найближчого приписного повіту, городничого, військового приймальника та чиновника-лікаря. Головував у повітовому рекрутському присутстві старший за чином предводитель дворянства.

Останній рекрутський набір у Російській імперії проходив із 15 січня до 15 лютого 1874 р.⁶ Рекрутські присутствія скасовано указом Сенату від 14 травня 1874 р. Відповідно до “Статуту щодо військової повинності”, свої повноваження вони передали новоствореним губернським і повітовим із військової повинності присутствіям.

Протягом першої половини XIX ст. (до 1874 р.) на Полтавщині функціонували губернське рекрутське присутствіє (далі – ГРП) і 15 повітових рекрутських присутствій (далі – ПРП). На сьогодні у Держархіві Полтавської області зберігається 11 фондів рекрутських присутствій: Полтавського ГРП і 10 ПРП, а документи Золотоніського, Костянтинградського, Переяславського, Прилуцького та Роменського ПРП надійшли, відповідно, до державних архівів Черкаської (Ф. 487), Харківської (Ф. 878), Київської (Ф. 1517), Чернігівської (Ф. 1619) та Сумської (Ф. 1172) областей.

Загалом у фондах рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області налічується 1 008 одиниць зберігання за 1812–1874 рр. Майже третина всіх справ рекрутських присутствій регіону (272 од. зб.) знаходяться у фонді Полтавського ГРП⁷, а 54% складають фонди Кременчуцького⁸ (154 од. зб.), Хорольського⁹ (124 од. зб.), Пирятинського¹⁰ (93 од. зб.), Гадяцького¹¹ (93 од. зб.) і Лохвицького¹² (82 од. зб.) ПРП. Найменші за кількістю справ фонди Миргородського¹³ (20 од. зб.) і Полтавського (22 од. зб.) ПРП¹⁴.

За хронологічною ознакою більше ніж половина справ рекрутських присутствій Полтавщини (50,8%) складається з документів за 1860–1874 рр. Що ж до окремих фондів, то до цього періоду належить фонд Зіньківського¹⁵ ПРП – 92,4% справ, Кременчуцького ПРП – 91,6% справ, Миргородського ПРП – 85% справ. Варто наголосити, що лише у фондах 2 присутствій справи за 1860–1874 рр. складають менше ніж 50%: Пирятинського ПРП (34,4%) і Полтавського ГРП (18,75%). Найменша кількість справ (6,17%) у фондах рекрутських присутствій припадає на 1812–1829 рр. – вони взагалі відсутні у фондах Зіньківського, Кременчуцького та Миргородського ПРП. Натомість 19 справ цього періоду зберігаються у фонді Полтавського ГРП, а також у фон-

дах Хорольського (13 од. зб.), Гадяцького (9 од. зб.), Пирятинського (8 од. зб.), Лохвицького (7 од. зб.) ПРП тощо.

У цілому ж найширші хронологічні межі охоплюють справи з фондів Полтавського ГРП, Гадяцького, Кобеляцького¹⁶, Лохвицького, Лубенського, Пирятинського, Полтавського та Хорольського ПРП. Проте, у фонді Миргородського ПРП зберігаються справи лише за 1852–1872 рр.

**Кількісний склад і хронологічні межі фондів рекрутських присутствій
Державного архіву Полтавської області**

№ фон-ду	Назва установи	Загальна кількість справ	У т. ч. у межах періоду, справ:				
			1812–1829 рр.	1830–1839 рр.	1840–1849 рр.	1850–1859 рр.	1860–1874 рр.
976	Полтавське губернське рекрутське присутствіє	272	19	74	77	51	51
988	Гадяцьке повітове рекрутське присутствіє	93	9	6	18	13	47
980	Зіньківське повітове рекрутське присутствіє	53	–	–	4	–	49
981	Кобеляцьке повітове рекрутське присутствіє	44	1	3	13	5	22
978	Кременчуцьке повітове рекрутське присутствіє	154	–	11	1	1	141
985	Лохвицьке повітове рекрутське присутствіє	82	7	17	8	1	49
986	Лубенське повітове рекрутське присутствіє	51	2	3	15	5	26
984	Миргородське повітове рекрутське присутствіє	20	–	–	–	3	17
979	Пирятинське повітове рекрутське присутствіє	93	8	6	35	12	32
982	Полтавське повітове рекрутське присутствіє	22	3	9	4	2	4
987	Хорольське повітове рекрутське присутствіє	124	13	5	21	11	74
Разом:		1008	62	134	196	104	512

Класифікація документів фондів рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області за функціональним призначенням дає можливість виділити серед них такі групи: організаційно-правові, розпорядчі, реєстраційно-контрольні, інформаційно-довідкові.

Документи першої групи, представлені, зокрема, указами Олександра I та Сенату (1812 р.)¹⁷, а також маніфестом Олександра II (01. 09. 1862 р.)¹⁸, зберігаються у фонді Кобеляцького ПРП. До розпорядчих документів належать накази військового міністра, правила щодо рекрутських наборів, циркуляри полтавського губернатора, сконцентровані у справах Зіньківського¹⁹ і Хорольського²⁰ ПРП. Реєстраційно-контрольні документи – журнали засідань присутствій, реєстри кореспонденції, розносні книги, грошові відомості – дають можливість дослідити механізм здійснення рекрутських наборів, супутні проблеми та шляхи їх вирішення. У фондах Зіньківського, Кременчуцького, Лохвицького, Лубенського, Хорольського ПРП зосереджена значна кількість таких документів.

Найбільшу групу складають інформаційно-довідкові документи. Переважну більшість повідомлень поміщиків про поставку рекрутів²¹, прохань заможних селян і козаків про приймання в рекрути за наймом, замість їхніх синів, інших осіб, вироків сільських сходів²² можна знайти у справах Кобеляцького і Хорольського ПРП. Окрему підгрупу інформаційно-довідкових документів складають списки – алфавітні, формулярні, оглядові, сімейні тощо, які є особливо цінним джерелом історико-соціологічної та генеалогічної інформації.

Алфавітний список – документ, до якого вносилися рекрути, набрані повітовим присутствієм. Основна функція цього документа – пришвидшити пошук певної особи у формулярному рекрутському списку. На титульному аркуші алфавітного списку зазначалися назва документа (“Алфавітний список”) і повітового присутствія, що здійснювало набір, вид набору (загальний, надзвичайний, приватний тощо) та його термін. Окрім того, тут же вказували правовий акт (як правило – імператорський маніфест), на підставі якого здійснювався набір, і соціальну групу населення, представники якої вносилися до списку (казенні селяни, козаки, міщани-християни або євреї тощо). Основний текст документа – таблиця, в якій за алфавітом було зазначено номер рекрута у формулярному списку, дату його прийняття, прізвище, ім’я, по батькові²³. У справах рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області алфавітні списки часто підшиті в одну справу з формулярними списками. Інколи до формулярних списків додавався спрощений алфавітний покажчик, у якому не зазначалася дата прийому рекрута на службу.

Формулярний список – документ, до якого вносилися біографічні, антропометричні та інші відомості про рекрута. Титульний аркуш цього документа оформлювався подібно до алфавітного списку, за ви-

нятком назви (“Формулярний список”). На лівому аркуші тексту формуляра-таблиці зазначали порядковий номер, ім’я, по батькові та прізвище рекрута, вік, зріст (у аршинах і вершках), прикмети (волосся на голові, брови, очі, ніс, рот, підборіддя, обличчя взагалі). На правому аркуші вносили відомості про особливі прикмети, соціальний статус (стан, місце приписки), найменування рекрутського набору й дату прийому, сімейний стан (для одружених – імена дітей та ім’я, по батькові дружини), уміння читати й писати (якою мовою), володіння ремеслами²⁴. Варто зауважити, що тільки алфавітні та формулярні списки присутні в усіх 11 фондах рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області.

Оглядовий список – документ, що засвідчував факт медичного огляду рекрута та містив інші дані про нього. Інформація на титульному аркуші цього документа, за винятком назви (“Оглядовий список”), подібна до алфавітного та формулярного списків. До формуляра заносили номер новобранця, дату медичного огляду, ім’я, по батькові, прізвище рекрута, вік, станову належність і місце приписки, сімейний стан (для одружених – вік та імена дітей; вік та ім’я, по батькові дружини), висновок медичного чиновника (чиновників) щодо придатності до військової служби²⁵. Як і формулярний список, цей вид документів є особливо цінним історичним джерелом, що не зберігся у фондах Зіньківського, Кобеляцького та Миргородського ПРП.

Рекрутські посімейні списки міщан – документ, який складався управами повітових і заштатних міст губернії окремо на християнські та юдейські товариства. Існувало декілька варіантів формулярів посімейних списків, до яких вносилися, зокрема, такі відомості: номер за порядком, номер сімейства за останньою ревізією, прізвище, ім’я, по батькові голови родини й усіх його родичів чоловічої статі, вік на час останньої ревізії, вік на час складання списку, дата народження за метричним свідоцтвом. У другій частині фіксували дані про прибуття (вибуття) чоловіків після складання списку: новонароджених, померлих, тих, що одружилися, осіб, які вступили на військову службу за останні 6 років до складання списку або потрапляють під призов, імена і по батькові родичок жіночої статі тощо. Як правило, для швидкого пошуку посімейному списку передували алфавітний. Різні варіанти сімейних списків міщан губернії зберігаються у всіх фондах ПРП (окрім Полтавського) та у справах ГРП²⁶.

Серед інших інформаційно-довідкових документів рекрутських присутствій Полтавської губернії варто виділити приймальні розписи, індивідуальні формулярні списки, алфавітні списки специфічних категорій (ратників, арештантів тощо), призовні та жеребкувальні списки тощо. Слід наголосити, що ці документи зустрічаються у фондах окремих рекрутських присутствій.

**Наявність окремих видів документів у фондах рекрутських присутствій
Державного архіву Полтавської області**

№ фон-ду	Назва установи	Алфавітні списки	Формулярні списки	Оглядові списки	Призовні списки міщан	Приймальні розписи	Журнали засідань
976	Полтавське губернське рекрутське присутствіє	+	+	+	+	+	-
988	Гадяцьке повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	-	-
980	Зіньківське повітове рекрутське присутствіє	+	+	-	+	+	-
981	Кобеляцьке повітове рекрутське присутствіє	+	+	-	+	-	-
978	Кременчуцьке повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	+	+
985	Лохвицьке повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	-	-
986	Лубенське повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	+	+
984	Миргородське повітове рекрутське присутствіє	+	+	-	+	-	-
979	Пирятинське повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	-	-
982	Полтавське повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	-	-	-
987	Хорольське повітове рекрутське присутствіє	+	+	+	+	+	+

Таким чином, з кінця 1990-х років фонди рекрутських присутствій дедалі частіше використовуються як джерело регіональних студій. Проте, структура та зміст більшості з цих фондів, їхній інформаційний потенціал досліджено недостатньо. Так, документи фондів рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області містять інформацію, яка

може використовуватися в працях з антропології, демографії, соціології, історії медицини, менеджменту й економіки, документознавства тощо.

Варто зауважити, що під час Другої світової війни знищено значну кількість дореволюційних фондів установ Полтавщини, у т. ч. практично всі “ревизские сказки” й метричні книги синагог, переважну більшість метричних книг і сповідних розписів православних церков. Отже, фонди рекрутських присутствій Держархіву Полтавської області є унікальним джерелом історії регіону першої половини XIX ст. і можуть бути використані для генеалогічних досліджень.

¹ *Желтобородов А. Н.* Рекрутские присутствия Слободско-Украинской губернии в 1812 г. (по материалам Государственного архива Харьковской области)//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. 2013. № 1050. Вип. 46. С. 181–194.

² *Сидорук С. А.* Особливості рекрутських наборів на Волині та Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX століть//Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 396–405.

³ *Сидорук С. А.* Еволюція нормативно-правової бази рекрутської повинності в Правобережній Україні//Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Вип. 7. С. 267–278.

⁴ *Сидорук С. А.* Документи державних архівів Вінницької та Хмельницької областей як джерело дослідження рекрутської повинності населення Вінниччини//Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2009. Вип. 16. С. 194–198.

⁵ *Нестеренко Л.* Діяльність волосних правлінь Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації рекрутської повинності//Сіверянський літопис. 2011. № 5. С. 89–98.

⁶ *Иванов Ф. Н.* Рекрутская повинность населения России в 1831–1874 гг.: на материалах Европейского Севера: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02/Иванов Федор Николаевич. Сыктывкар, 2006. 19 с.

⁷ Державний архів Полтавської області. Ф. 976. Оп. 1.

⁸ Там само. Ф. 978. Оп. 1.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Ф. 979. Оп. 1.

¹¹ Там само. Ф. 988. Оп. 1.

¹² Там само. Ф. 985. Оп. 1.

¹³ Там само. Ф. 984. Оп. 1.

¹⁴ Там само. Ф. 982. Оп. 1.

¹⁵ Там само. Ф. 980. Оп. 1.

¹⁶ Там само. Ф. 981. Оп. 1.

¹⁷ Там само. Спр. 1.

¹⁸ Там само. Спр. 22.

- ¹⁹ Там само. Ф. 980. Оп. 1. Спр. 38.
²⁰ Там само. Ф. 987. Оп. 1. Спр. 85, 101, 112, 113.
²¹ Там само. Ф. 985. Оп. 1. Спр. 11–24.
²² Там само. Ф. 981. Оп. 1. Спр. 22.
²³ Там само. Спр. 26. Арк. 116а, 117.
²⁴ Там само. Ф. 978. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1, 27зв, 28.
²⁵ Там само. Спр. 4.
²⁶ Там само. Ф. 976. Оп. 1. Спр. 272.

The article describes the composition and content of the recruiting presence fonds of the State Archives of Poltava Region and analyses their information potential.

It is determined that information can be used in studies on anthropology, demography, sociology, history of medicine, management and economics, documentation studies, etc.

Key words: recruiting; recruiting presence; Poltava province; fond; list.